

četiri bilješke o krizi ljudske okoline

milan prelog

1

Posljednjih nekoliko godina sve su učestalije i sve uzbudljivije informacije o »krizi okoline«.

Okolina u kojoj žive ljudi najrazvijenijih područja svijeta ispunja se iz dana u dan novim prijetnjama. Spoznaja da su danas već teško ugrožene najosnovnije životne potrebe, kao što su zrak i voda, izaziva mnoštvo novih sumnji u »civilizaciju obilja«, a mnoge dobre i blistave stvari, kojima se čovjek radovao kao dijete igračkama, pretvaraju se u skup prijetnji. Prividno jeftini računi za mnoge dobrobiti suvremene civilizacije otkrivaju nenadano neslućene zbrojeve novih izdataka. Kad se danas u nekim zemljama izrađuju prvi proračuni troškova potrebnih da se okolina oslobodi najtežih prijetnji, te da joj se vrate bar neke od izgubljenih vrijednosti, dolazi se do nevjerojatno velikih brojeva. Razmišljanja o tim izdacima (koji će se morati prije ili kasnije naplatiti) nužno se pretvaraju u gorcu spoznaju kako mnogo toga čime se suvremena industrijska proizvodnja iskazuje kao tvorac »društva obilja« nije baš tako jeftino kako se pričinjalo. U svjetlu uzbudljivih informacija o ugroženom svijetu otkriva se postepeno da je jeftinoća masovne proizvodnje različitih dobara, postignuta i bespoštednim iskorištavanjem nekih bitnih dijelova zajedničkoga ljudskog vlasništva, omogućena upravo zbog toga što njihova cijena nije opterećena nikakvim troškovima koji bi bili namijenjeni otklanjanju — ili bar smanjivanju — šteta koje izaziva njihova upotreba. Upotrebljavajući i trošeći te proizvode, sve više ljudi postaje i ne htijući sukrivcima u onečišćavanju okoline, u trovanju svojih životnih sredina.

Suočena sa sve uznemirenijim javnim mnijenjem (koje je izazvalo i određene zakonske intervencije nekih država) visoko razvijena industrijska proizvodnja otkrila je zapanjujuće zaostajanje svoje tehnologije, tako da će rješavanje samo nekih problema (kao što je na primjer eliminacija otrovnih sastojaka ispušnih plinova automobila) tražiti ne samo mnogo vremena nego i ulaganja materijalnih sredstava cijele društvene zajednice. Gotovo groteskno odzvanja danas glavni motiv mnogih rasprava o problemima ugrožene okoline: motiv smeća. Pa ipak suočavanja s nezadrživim rastom gomila teško uništivih otpadaka otkrivaju upravo na smetištima neke istine, koje su u drugim predjelima suvremenog gradskog života još često zakrivene velima obmana i samoobmana.

U skupu upozorenja koja najuvjerljivije predočuju ugroženost ljudske okoline nalaze se podaci o zagađenosti zraka i voda u visoko urbaniziranim područjima. Ali ni »nerazvijena« područja ne mogu se više uspavljivati iluzijama da nisu ugrožena jer nemaju jaku industriju ili živ promet. Ona neravnomjer-

nost u rasporedu ekonomske moći, protiv koje se predstavnici »nerazvijenih« uporno (i više-manje bezuspješno) bore na svim međunarodnim poprištima, odražava se i u globalnoj ekološkoj situaciji. Sjedinjene Američke Države, u kojima živi tek šest postotaka čovječanstva, prerađuju četrdeset postotaka cjelokupne svjetske proizvodnje sirovina i sudjeluju sa pedeset postotaka u zagađivanju naše planete. Zagađenje mora i velikih kontinentalnih rijeka, prodori otrovnih isparavanja i dimova u daleka zračna strujanja prelaze već odavno granice pojedinih država, a upozorenja o zagađenosti oceana (ne samo površinskoj nego i dubinskoj) i o neuklonjivim posljedicama letova stratosferskih aviona, pokazuju sve jasnije da su prijetnje biološkom postojanju čovjeka dosegle globalne razmjere¹. Premda podaci o ugroženosti »biološke ravnoteže« svijeta najbučnije remete pospano samozadovoljstvo civiliziranog čovjeka, pojam krize okoline nužno obuhvaća i mnoge druge pojave unutar svih ljudskih, a napose urbaniziranih sredina. Biološka ugroženost ljudske okoline ne može se promatrati odvojeno od krize urbanih aglomeracija ne samo zbog toga što se javlja najizrazitije upravo u velegradskim sredinama, nego i zbog toga što i proces urbanizacije dobiva globalne razmjere. Sva, pa i najsuzdržljivija, predviđanja govore o tome da će se proces urbanizacije i dalje sve brže nastavljati, prije svega ondje gdje postoje velike koncentracije stanovništva. Već su danas neke urbane aglomeracije stekle naziv »megalopolisa«, navještajući oblike budućeg »ekumenopolisa«.²

Tragajući danas za neposrednim uzrocima krize okoline u najširem, ekološkom, smislu tog pojma, predstavnici različitih struka, od mikrobiologa do sociologa, od fizičara do urbanista, susreću se najčešće s industrijskom proizvodnjom, odnosno s »tehnikom« uopće. Trovanje rijeka i jezera otpadnim vodama, prljanje mora, različiti oblici zagađivanja atmosfere i stratosfere — otkrivaju se razmjerno lako kao posljedice povećanja industrijske proizvodnje i sve razvijenijeg prometa kopnom, morima i zrakom. Tim istim čimbenicima pripada i presudna uloga u krizi urbane sredine: osim nekih neposrednih vidljivih posljedica (kao što je onečišćenje zraka ili vode), razvoj industrijske proizvodnje izazvao je mnogobrojne zabrinjavajuće pojave i u društvenim aspektima gradskog života i u nedostatku »estetskih dimenzija« izgrađenih aglomeracija. Uska povezanost ubrzanog procesa urbanizacije s industrijskom revolucijom već je odavno uočena, i ne bi je trebalo posebno naglašavati da se u nekim novim interpretacijama suvremenog velegrada te veze ponekad ne zaboravljaju ili čak prikrivaju. Premda suvremeni velegrad ima drugačije sadržaje i funkcije nego što ih je imao u 19. stoljeću, njegovo postojanje ne samo da je i dalje usko vezano uz industrijsku proizvodnju, nego i on sam još ima izraziti karakter industrijskog proizvoda.

2

Stravični obrisi »začađenog« grada industrijske revolucije pojavili su se na evropskom horizontu još potkraj 18. stoljeća. Nagli rast gradova, kojima je stroj postao srce i gdje se čovjek pretvarao u djelić užurbanog mehanizma, zaprepastavao je čak i one koji su dobronamjerno vjerovali da je napokon započelo razdoblje nezadrživog ljudskog napretka. »Začađeni« grad, koji je preko noći izrastao uz neki rudnik ugljena ili željeza, bio je tek jedan oblik u kojem se očitovao proces urbanizacije. Isto tako silovito — pa i jednako ružno — počeli su se mijenjati i mnogi stariji gradovi. Njihova središta opasivali su sve širi krugovi industrijskih područja u kojima su se bučni nečisti pogoni i radničke nastambe stapali u kaotične cjeline. Razvoj željeznikog prometa koji se u prostor upisivao beskonačnim bedemima nasipa za tračnice i zadimljenim koldvorima, širenje teretnih luka, neprekidno gomilanje željezne šljake na rubovima naselja, sve je to davalo evropskom pejzažu ne samo posve nov izgled nego se u svim tim intervencijama izražavao dotad nepoznat odnos prema prostoru uopće. Prostor je postao određena sirovina koja se iskorištavala jednako bezobzirno kao i sve druge, kao ugljen, kao kovine i vode.

¹ U vrlo kratkom razdoblju tekstovi posvećeni ugroženoj ljudskoj okolini toliko su se umnožili da je već prilično teško pratiti značajnije obrade mnogobrojnih informacija koje neprekidno naviru. Novi podaci o biološkoj ugroženosti čovječanstva otkrivaju se tako da nekoliko starijih rasprava posvećenih tom problemu nema više značaj ni cjelovite informacije ni odgovarajuće interpretacije problema (kao na primjer: E.F. Murphy, *Governing Nature*, Chicago 1967, Jean Dorst, *La nature dé-naturée*, Paris 1965, Hermann Mattern, *Gras darf nicht mehr wachsen*, Berlin—Frankfurt/M—Wien 1964). Niz časopisa, ozbiljnih tjednika i novina posvećuje veliku pažnju toj problematici, pa su neki podaci ovog teksta, kao onaj o sudjelovanju SAD u zagađivanju svijeta, uzeti iz tjednika »Der Spiegel« iz broja s temom »Vergiftete Umwelt« od 5. X 1970.

Ozbiljnost situacije prisilila je vlade mnogih zemalja da stvore posebne resore ili organe kojima je povjerena briga za »okolinu«, da objave određene programe akcija i pojedine zakonske odredbe. Sve jasniji međunarodni karakter krize okoline naglašen je u nizu stručnih skupa koje organiziraju Ujedinjeni narodi, odnosno njihove specijalizirane organizacije.

² Vidi: Konstantinos A. Doxiadis, *Die kommende Weltstadt: Ökumenopolis*, u: A. Toynbee, *Städte der Entscheidung*, Wien—München 1970.

Tvornice, radnička naselja oko njih, rudnike, plovne kanale, luke, željezničke kolosijeke, kolodvore — sve ono čime se industrijska revolucija objavljivala u prostoru — obilježavala je najgrublja svrsishodnost. Još i danas široki potezi evropskog krajolika i bezbrojni gradovi nose neizbrisive brazgotine zadržane u tom razdoblju.

Sa zebnjom s kojom se promatra nezadrživo bujanje bolesnog tkiva pratili su ljudi stravični rast gradova suprotstavljajući mu se strastvenim optužbama i plašljivim reformama, propovjedničkim naričanjem i utopističkim projektima novih skladnih gradova.

U vrijeme kad su industrijski pogon i radnički »slum« bili nakazni blizanci u prostoru, u razdoblju »paleotehnike«, mnoge su situacije bile jasnije, čitljivije nego danas. Upravo zbog toga prve urbanističke utopije, prvi modeli novih gradova nisu bili samo projekti organizacije naseljenoga prostora, nego i projekti racionalnije organizacije društva. Urbanistička praksa druge polovice 19. stoljeća nadahnjivala se doduše ponekim detaljem tih utopija, ali — ne prihvativši njihovu istinsku srž: negaciju cijelog poretka koji se zasniva na industrijskoj proizvodnji — ona je sama postajala tek jedno od oruđa industrijalizacije. Upravo u takvoj orijentaciji treba tražiti uzroke, često isticanom zaostajanju »urbanizma« za procesima koji se događaju u prostoru, i dubokim razočaranjima koja su izazivali i izazivaju mnogi ostvareni urbanistički zahvati.³

Već više od stotinu i pedeset godina poznati su najosnovniji čimbenici krize urbane sredine: sve ubrzaniji rast gradskog stanovništva, neprestano povećavanje izgrađenog prostora i porast prometa koji je posljedica uzajamnog odnosa prvih dvaju čimbenika. Istinsko udomljivanje stanovništva koje nadire u gradove, racionalna organizacija izgrađenog prostora, uspostavljanje skladnih odnosa između pojedinih dijelova proširenog gradskog tkiva, danas

su kao i u prošlom stoljeću »nerješivi« problemi urbanističke prakse. Ono što se s vremenom mijenja to su samo dimenzije tih problema. Jer proces ubrzanice urbanizacije svijeta, koji nezadrživo napreduje već više od stotinu i pedeset godina, izražava se prvenstveno u eksplozivnom rastu velikih aglomeracija. Rast mnogih industrijskih središta Engleske ili Njemačke, tih tipičnih tvorevina prve industrijske revolucije, pokazuje u toku 19. stoljeća zapanjujuće skokove u porastu broja stanovništva, ali su još naglije rasli glavni gradovi tih zemalja.⁴

Sve veća koncentracija stanovništva dovela je već u početku 19. stoljeća do stvaranja dotada nepoznatog, a nakon toga dominantnog, oblika urbanog života: velegrada. To je oblik urbanog života koji se po svemu toliko razlikuje od svih prijašnjih oblika gradskog života da se postavlja pitanje: može li se od časa pojave velegrada uopće govoriti o »gradu«, ne samo u tradicionalnom smislu tog pojma nego i kao o nekom posve određenom obliku, kao o određenoj strukturi?

To pitanje nema samo terminološki karakter, a nužnost njegovog postavljanja proizlazi iz potrebe da se jasnije obilježe bar najosnovnija polazišta za pristup gradu našeg vremena. Svijest o opravdanosti takvog pitanja omogućuje da se zauzme kritički odnos prema svima koji suvremenom gradu prilaze s mjerilima jučerašnjeg grada pa ga onda optužuju što više nije ono što više ne može biti. Istodobno, to nam pitanje pomaže da jasnije razlikujemo proces urbanizacije od njegovih povijesnih ciljeva, da promatramo taj proces kao kvantitativni aspekt povijesnog zbivanja koje tek postepeno, uz različite protivječnosti i otpore, može ostvariti i svoj kvalitativni aspekt. Od svoje pojave pa do danas velegrad je predmet najoštrijih kritika. Oštri kritički odnosi prema velegradu mogu se pratiti u tekstovima gotovo svih revolucionarnih kritičara društva u toku prošlog i ovog stoljeća, ali isto tako i svih »konzervativnih« kritičara napretka.⁵ U ogorčenoj kritici velegrada

³ L. Benevolo (Le origini dell'urbanistica moderna, Bari 1963) uočio je da godina 1848. čini određenu granicu u »političkom« pristupu problemima urbanizma. Osporena od F. Choaya (L'Urbanisme, utopies et réalités, une anthologie, Paris 1965) zbog krutosti, Benevolova postavka fiksira ipak dvije različite faze u razvoju urbanističke teorije; jednu u kojoj se autori ne mire s ekonomsko-društvenim sistemom u kojem nužno izrastaju slumovi, i drugu u kojoj i najprogressivniju urbanističku teoriju karakterizira određeni »reformizam«, »plašljivost« koju je tako točno uočio G. C. Argan u svojim studijama posvećenim modernoj arhitekturi i urbanizmu (Progetto e destino, Milano 1965).

⁴ Od godine 1815. do 1910. Essen je narastao od naselja sa 4721 stanovnikom do grada sa 294.653 stanovnika, ali otprilike u istom razdoblju, od 1800. do 1900, Berlin je povećao svoje stanovništvo od 172.000 na 2,040.000 (!). U Engleskoj je Birmingham u toku jednog stoljeća porastao od 71.000 na 526.000, ali je za to isto vrijeme (1801—1901) London povećao broj stanovništva od 958.000 na 4,536.000 (V.: Rosier, L'Urbanisme, Paris 1953). Američki primjeri su još sugestivniji. 1820. godine New-York je imao tek 100.000 stanovnika, a 1900. godine već više od tri i pol milijuna. Chicago je tek 1860. godine dosegao brojku od 110.000 stanovnika, da četrdeset godina kasnije premaši jedan i pol milijun.

⁵ Vidi: Heide Berndt, Gesellschaftsbild bei Stadtplanern, Stuttgart 1968.

nalazi svoju kulminaciju kritički odnos prema gradu uopće, koji je zapravo star kao i grad sam. S vrlo malo truda mogao bi se sastaviti opsežan izbor tekstova kojima bi se ilustrirao tisućljetni kontinuitet negativnih odnosa prema gradu kao specifičnom obliku zajedničkog života ljudi. Uz svjedočanstva o iskonskoj mržnji kojom »selo« doživljava grad u svim povijesnim razdobljima, javljaju se i ona u kojima odjekuju glasovi samih građana: uznemireni, zbunjeni, ogorčeni i očajnički. Gotovo sve utopije što ih poznamo, sa svojim opisima idealnih gradova, izriču kritike stvarnih gradova, a u njima se kao glavni motiv ističe, prikriveno ili otvoreno, veličanje poljoprivrede i »sela« kao najtradicionalnijih oblika ljudskog života. Ali i bez zlobe bilo bi lako dokazati da sva ona zelena polja i voćnjaci, što okružuju utopijske gradove od Morusovog Amurotuma do »Broadacre-city« Franka Lloyd Wrighta, predstavljaju tipično gradske iluzije o poljoprivredi koje nemaju nikakve veze s onim beskrajnim mučnim radom na okrutnoj zemlji istinskog sela.

Sve te kritike pokazuju jasno da je grad, kao najrazvijeniji oblik zajedničkog društvenog života, u svim povijesnim razdobljima primao na sebe kritiku društvenih sistema u kojima je živio. Nisu to bile kamene ljske na koje su se upirale oštrice kritike, nego oblici života u njima. Kritika suvremenog velegrada najogorčenija je faza u dugotrajnom kontinuitetu kritike grada uopće, jer je s pojavom velegrada, s progresivnim procesom urbanizacije gradski oblik života postao ne samo dominantni oblik društvenog života, nego i njegova jedina moguća perspektiva.

Većina kritičara velegrada, različitih struka, od filozofa do urbanista, polazila je i polazi sa stajališta da je jedan od osnovnih uzroka gotovo svih nevolja pojava nove »velike dimenzije« u razvoju gradova. Nema sumnje da je prijelaz nekih kvantitativnih granica — i broja stanovništva i prostornog opsega — doveo do stvaranja aglomeracija koje ni u prostornom ni u društvenom smislu nisu mogle biti čvrsto organizirane. Naravno, iza ovoga gotovo jedinstvenog stava prema »veličini« kao prema osnovnom činiocu prostorne i društvene dezintegracije urbanog života javlja se široka lepeza različitih ideoloških ocjena istih pojava. Ali prijedlozi rješenja pokazuju često začudnu sličnost u tome što velegradu u pravilu suprotstavljaju neostvarivi »manji« grad, bez obzira na to predlaže li se dekoncentracija velikih aglomeracija u samom prostoru

ili se želi da se unutar velikih koncentracija ostvare manje društvene organizirane zajednice. Po svom osnovnom karakteru projekti »gradova-vrtova« pripadaju prošlosti jednako kao i shvaćanja o organskom raščlanjivanju velikoga grada na »susjedstva« i »četvrti«.⁶ Sa začudnim nepriznavanjem suvremenih oblika komunikacija uporno se traži uspostavljanje »tradicionalnih« načina međuljudskih odnosa, a suvremenom velegradu suprotstavljaju se seoski ili malogradski »modeli«. Posve je sigurno da se time sukob s krizom suvremene urbane sredine skreće sa stvarnih na nestvarna poprišta borbe. Ali ako se danas sve jasnije objavljuje kako primjena različitih povijesnih modela ne može pridonijeti rješavanju krize suvremenih urbaniziranih područja, isto je tako jasno da svođenje »urbanizma« na puku tehnologiju organizacije izgradnje i prometa može dovesti tek do kratkotrajnog odgađanja najkritičnijih situacija.

Kriza suvremenih urbanih aglomeracija krajnja je, globalna faza rasta grada koja je bila određena procesom industrijalizacije. Otkako su industrijska proizvodnja, način njene organizacije i distribucije proizvoda dominantan oblik ekonomskog života, rast gradova pasivno prati te procese. Za cijelog toga razdoblja u životu gradova nisu se — uz zanemarljive izuzetke — pojavile intervencije koje ne bi bile krajnje »svrsishodne«, a to znači neposredno povezane uz sam razvoj industrijskog sistema i gvozdenu zakonitost rentabiliteta proizvodnje. Već više od stoljeća i po rast grada događa se kao proces neprestanog gomilanja određenih kvantiteta koje se ne uspijevaju konstituirati u novu veliku cjelinu.

6

Vidi: Paul Henry Chombart de Lauwe: »... lorsque nous parlons encore d'unité de vie sociale, nous n'envisageons pas de rénover ce quartier type ancien. Le quartier et le village sont morts...« (Pour une sociologie des aspirations, Paris 1969, str. 225). Kritika »ideologije susjedstva« predstavlja, u krajnjoj konzekvenci, još jedan teoretski obračun s pokušajima da se strukturi suvremenog velegrada nameću »modeli« pred-urbanog života, odnosno oni koji su karakterizirali gradski život predindustrijskog razdoblja.

Promatrajući rast grada u prostoru, može se jasno vidjeti da su urbane aglomeracije (izuzevši njihova povijesna središta) tek skupovi velikih »homogenih zona«. ⁷ Takvo »zoniranje« urbaniziranih aglomeracija izravna je posljedica industrijske organizacije rada, u kojoj se radno mjesto definitivno odvajala od mjesta stanovanja, ali prostorna odvojenost tih dviju osnovnih životnih sredina urbaniziranog čovjeka istodobno je i posljedica i uzrok odvajanja privatne i javne sfere njegova života. Razdvajanje životnih područja u suvremenom velegradu, određeno je i drugim čimbenicima koji izravno proizlaze iz industrijske organizacije rada i položaja čovjeka u radnom procesu, a isto tako i u osnovnom i — moglo bi se reći — jedinom regulatoru zajedničkog života koji proces industrijalizacije uspostavlja, a to je tržište. Upravo u takvoj situaciji nesumnjivi rast životnog standarda, koji je industrijska proizvodnja ostvarila u toku gotovo dva stoljeća, ne samo da nije bitno utjecao na povećanje kvalitete urbanog života, nego u određenoj situaciji dobiva i antiurbane dimenzije.⁸

⁷ Preraštavanje tradicionalnog grada u »velegrad« odvija se u prostoru kao slijed stalnih »dodavanja« prvobitnoj jezgri novih izgrađenih područja u kojima prevladava tek jedan osnovni sadržaj. U pravilu ta »homogena područja« nemaju »središta«, niti neku posebnu prostornu artikulaciju. Na taj način sve što je bilo novo, od stanovništva pa do raznih oblika proizvodnje, potrošnje, uprave i saobraćaja, nije dovelo do nekih stvarno novih oblika organizacije urbanog prostora, nego se pasivno vezalo uz »stari grad«, prodiralo u njegovu jezgru ili je okruživalo sve širim pojasima stambenih i industrijskih »zona«. Sva ova proširavanja grada ne samo da nisu ostvarila neku samostalnost u društvenom smislu, nego dugo vremena nisu ni bila shvaćena kao neki posebni, novi, urbanistički zadatak. U toku druge polovice 19. stoljeća nova stambena područja organizirana su uz primjenu tradicionalnih obrazaca izgradnje gradova, koji su bili posve nepodesni za nove, goleme dimenzije.

Činjenica da ovo spontano stvaranje »homogenih« zona dobiva u poznatoj »Atenskoj povelji« (1933. godine) teoretski blagoslov najnaprednijih arhitekata i urbanista okupljenih u CIAM-u, predstavlja svojevrsno svjedočanstvo krize »reformističke« urbanističke teorije.

⁸ Bijeg iz grada u predgrada, u »zelene četvrti« započinje još u 19. stoljeću, no tada je to još bio privilegij vrlo imućnih. U naše vrijeme to je put kojim iz grada izlazi »gornji sloj srednjeg staležak«. Ne ulazeći ovdje u sve konsekvence koje takav »bijeg« ima za strukturu urbanog života, bilježim tek jedno mišljenje, i to jednog psihoanalitičara koji je nekoliko svojih studija posvetio patologiji suvremenog grada: »Das Vorort-Einfamilienhaus, dieser Nachkömmling der noch stadtbezogenen Villa des spätem 19. Jahrhunderts, ist der Begriff städtischer Verantwortungsllosigkeit...« (Alexander Mitscherlich, Die Unwirtlichkeit unserer Städte, Frankfurt/M 1965 str. 13.)

Iz bogate američke sociološke literature koja se bavi problematikom suvremenog »predgrada« neka bude spomenuto tek završno poglavlje već klasičnog djela Williama H. Whytea, Jr., The organization Man, New-York 1956.

Taj, u biti antikolektivni, a time i antiurbani karakter rasta životnog standarda izražava se na mnogo načina od kojih je sigurno najočitiji nezadrživi porast individualnih saobraćajnih sredstava, koji danas dovodi do najkarakterističnijih kritičnih pojava u urbanim aglomeracijama. Isti oni principi partikularnih interesa, koji karakteriziraju međusobne odnose pojedinih dijelova industrijskog sistema u cjelini, izražavaju se i u položaju pojedinaca u suvremenom velegradu. Ne samo da funkcioniranje gradskog života i kompliciranih komunalnih sistema izmiče svakodnevnoj društvenoj kontroli građanina, nego se i njegova uloga u oblikovanju vlastite životne sredine smanjila do posve beznačajnih intervencija, koje može izvršiti unutar »svoja četiri zida«. Usporedo sa sve užim povezivanjem državne uprave s »ekonomijom«, a to znači s osnovnim elementima rasta, organizacije i ciljeva industrijskog sistema smanjuje se njena uloga u intervencijama općeg, javnog značenja. Neposredne posljedice takve situacije za organizaciju gradova, za njihovo funkcioniranje i izgled, dobro su poznate. Usprkos mnogim naporima, svi kolektivni elementi gradskog života, a među njima je nesumnjivo i onaj koji bismo mogli nazvati »estetskom dimenzijom« grada, ostvaruju se u velikom nerazmjeru prema onim elementima gradskog života koji se javljaju kao rezultat diktata potreba samog industrijskog sistema.⁹

Suvremena kritika industrijskog sistema nalazi upravo u gradskim aglomeracijama, u načinu njihova rasta i života najuvjerljivije argumente. Postojanost gradskih »slumova«, sporost stambene izgradnje, koja je u oštroj suprotnosti s tehnološkim mogućnostima građenja, trajno zaostajanje svih kolektivnih službi u gradu za potrebama gradskog stanovništva, ograničenost »estetskih« intervencija u gradskim strukturama, samo su elementi iste one krize koju suvremeni industrijski sistem izaziva u biološkom integritetu ljudske okoline. Očito je dakle da je danas industrijski sistem u oštroj suprotnosti ne samo s pojedinačnim interesima suvremenog čovjeka, nego i s daljnjim životom čovječanstva u cjelini. I upravo je stoga kritika krize ljudske okoline nerazdvojno vezana s kritikom industrijskog sistema, a to znači s otkrivanjem i uklanjanjem suprotnosti koje postoje između njega i interesa cijelog čovječanstva.

⁹ Umjesto opširnog izbora citata iz bezbrojnih tekstova koji kritiziraju gubitak estetskih funkcija u rastu velegrada, od J. Ruskina preko C. Sittea do K. Lyncha, u ovom kontekstu možda je najindikativnija analiza odnosa suvremenog industrijalizma prema estetskoj sferi uopće, koju je dao J.K. Galbraith u Novoj industrijskoj državi, naglašavajući da je »estetska dimenzija izvan domašaja industrijskog sistema« (str. 318—325; prijevod K. Mileša i R. Stipetića, Zagreb 1970).

Počivajući na ubrzanom tehnološkom napretku, na rezultatima »naučno-tehničke revolucije«, suvremena industrijska proizvodnja rukovodi se i danas, kao i u prošlom stoljeću, gvozdenim načelom da se zadani cilj postigne uz najmanji mogući utrošak sredstava. U ovaj čvrsti sistem teško prodiru zahtjevi koji zadiru u same njegove temelje, ne samo zbog toga što su ekonomska i politička vlast najuže povezane u različitim društvenim sustavima, nego i zbog toga što se i sama industrijska proizvodnja predstavlja ljudima kao osnovni pokretač njihova napretka. Kako je teško u taj čvrsti sistem ugraditi neke »korektive«, zvali se oni čistači tvorničkog dima, prečistači otpadnih voda ili humani elementi u gradogradnji, pokazuje jasno praksa u svim zemljama imale one ili ne odgovarajuće zakone o »zaštiti okoline« ili razrađene urbanističke planove.¹⁰ Naravno, prilično je lako verbalno osuditi industrijske pogone koji otpadnim vodama truju rijeke i mora, ali se te osude nužno sukobljuju s prešutnim priznanjem vrijednosti njihovih proizvoda. Razmjerno je lako osuđivati kritične pojave u suvremenoj urbanizaciji, ali se ne može zanijekati da je ona u krajnjoj konzekvenciji osnovni oblik povijesnog napretka čovječanstva.

Takve suprotnosti, neprestano prepletanje »dobra« i »zla« u samom postojanju naše suvremene civilizacije, nalaze svoj izraz u posve oprečnim teoretskim tumačenjima njena karaktera i u različitim prognozama njene sudbine. Ponešto pojednostavnjeno, odnos tih oprečnih gledišta mogao bi se interpretirati kao sukob povijesnog »optimizma« i »pesimizma«. Ali da nas to pojednostavnjenje ne bi zavelo na neke već odviše utrte putove, treba naglasiti da iza optimističkog povjerenja u tehnički napredak na jednoj i pesimističke sumnje u njegove konačne ciljeve na drugoj strani ne stoje čvrsto postrojena dva osnovna suprotna ideološko-politička sistema današnjice, nego se to svrstavanje odvija bez obzira na pripadnost velikim »taborima«.

Osnovni teoretski okvir u kojem se može racionalno promatrati suvremena ekološka problematika jest onaj koji je proizišao iz filozofskog interpretiranja suprotnosti što obilježavaju ljudski rad uopće. Samo ako se rad promatra istodobno i kao čimbenik čovjekova samoostvarenja i kao čimbenik njegova otuđenja, mogu se izbjeći bespuća na koja neminovno vode neke ideološke interpretacije što se upravo danas javljaju u raspravama o ljudskoj okolini. »Tehnika«, koju danas susrećemo kao krivca iza svih pojava što zabrinjavaju ekologiju, samo je ljudski rad, dio onog istog procesa koji je čovjek davno započeo prilagođujući s nekoliko grubih udara kameni oblatak svojoj šaci.

Ma koliko je »strah od tehnike« razmjerno nova pojava u razvoju ljudske svijesti, nastala u susretu s djelovanjem prvih strojeva, antropološki promatrana »tehnika« je jedan od osnovnih elemenata samog ljudskog nastajanja i postojanja. Uska povezanost rada, oruđa za rad i stvaralačkog razmišljanja o njihovim međusobnim odnosima otkriva se već na najranijim stupnjevima razvoja čovječanstva, tako da današnji »savez« proizvodnje, tehnike i prirodnih nauka u biti i nije drugo nego rezultat dugotrajnog povijesnog razvoja onih osnovnih sposobnosti kojima se čovjek zapravo i izdvaja iz svijeta prirode.¹¹ Možda je upravo ta spoznaja i natjerala najoštrije kritičare suvremene tehnike da stave pod znak pitanja i čitav svjetsko-povijesni smisao dosadašnjeg razvoja čovječanstva.¹² Ali nasuprot takvim kritičkim odnosima prema tehnici, koji prečesto završavaju u nagovještajima apokaliptičke tragedije čovječanstva, javlja se tehnokratski pragmatizam koji svoje opravdanje nalazi u uvjerenju da će se sve suprotnosti riješiti automatski, upravo daljnjim razvojem same »tehnike«. Nema sumnje da se u krugu takvih shvaćanja mogu susresti mnoga oštromna opažanja kad je u pitanju ne samo razotkrivanje tradicionalističkih i pasatističkih momenata u različitim kritikama »tehnike«, nego i još neprevladani otpori preživjelih ekonomsko-društvenih i misaonih sustava. Pa ipak, nekritičkom »optimizmu« nema više mjesta otkada su kritične pojave dosegle globalne razmjere.

11

Vidi: Arnold Gehlen, Die Technik in der Sichtweise der Anthropologie, u izdanju »Antropologische Forschung«, Hamburg 1961, str. 93.

12

U jednoj fazi razvoja kritike, H. Marcuse je stavio pod znak pitanja čitav svjetsko-povijesni smisao razvoja čovječanstva upravo zbog uske povezanosti znanstveno-tehničkog napretka i društvene represije zbog toga što je nauka: »... na temelju vlastitih metoda i pojmova konstruirala i unapređivala jedan svijet u kojem vlast nad prirodom ostaje duboko povezana s vlašću nad čovjekom« (Der eindimensionale Mensch, 1967, str. 17).

10

Usprkos mnogim proklamacijama, o stvaranju posebnih organa unutar vlada, pa čak i pojedinih zakona u nekim najrazvijenijim zemljama, »zaštita okoline« sukobljava se sa čvrstim branama »rentabiliteta« kojima se brani industrijska proizvodnja. U zemljama u razvoju situacija je još teža jer se njihova borba za industrijalizaciju, za uključivanje u »međunarodnu podjelu rada« vodi u teškim uvjetima konkurencije, tako da se svako »otežavanje« uvjeta proizvodnje može proglasiti udarom na nacionalne interese.

Već više od jednog stoljeća traje »filozofska prepirka« o krivnji ili nedužnosti tehnike. Marksistička već u svom izvoru, ona je to još i danas, ne samo kod Marxovih više ili manje vjernih sljedbenika, nego i kod kriptomarksista i antimarksista, jer dokle god se ta prepirka nastavlja uz pomoć pojmova koje je iznašla i skovala prva korjenita kritika industrijske revolucije, ona će imati »marksistički« karakter. No nisu to samo puki pojmovi, koji traju uporno već više od jednog stoljeća; traju i sve stvarne suprotnosti koje je Marx otkrio u industrijskoj proizvodnji kao najrazvijenijem obliku ljudskog rada, pozdravljajući je u ime povijesti, a grozeći se od nje u ime čovjeka.¹³

Kao što je poznato, Marxovo »optimističko« rješavanje problema suprotnosti u samom ljudskom radu nalazi svoj izraz u poznatoj postavci da čovjeka ne uništava stroj, nego način njegova iskorištavanja, određeni odnos prema stroju u koji su ljudi natjerani. Iz te poznate postavke izvode se još i danas dokazi o »nevinosti tehnike« i, braneći industrijski sistem, mnogi tehokrat ponavlja tu postavku i ne znajući kome ona pripada ili zaboravljajući na revolucionarne alternative koje ona implicira. Ali ni neki Marxovi prevjerni sljedbenici nisu dovoljno razmišljali o određenoj uvjetovanosti te njegove postavke, i njihovo udaljivanje od učiteljeva humanizma upravo je i počelo jednostranim shvaćanjem te postavke koja omogućuje rehabilitaciju saveza znanosti i tehnike, čak i onda kad je iz tog saveza proizišla »atomska bomba« kao prvi — i dugo jedini — rezultat otkrića i kontrole nuklearne energije.

Spoznajući istinu našeg vremena da »oslobođenje od gladi i bijede ne mora biti istodobno i oslobođenje od zavisnosti i poniženja« — mnogi su kritičari suvremenog svijeta i nehotice u svojoj svijesti odjeljivali razvoj tehnike od razvoja ljudskog društva, da upravo u sve naglijem porastu proizvodnih snaga i sve širem zadovoljavanju ljudskih potreba sagledaju odlučnu smetnju konačnom procesu oslobađanja ljudske ličnosti.¹⁴ Pa ipak, ni najne očekivanije

tekovine povijesnog razvoja ne mogu poreći jednostavnu istinu da sam način industrijske proizvodnje, ako nije podvrgnut najširoj društvenoj kontroli, nosi u sebi nepromijenjeni izrabljivački karakter. U krizi okoline taj se izrabljivački, antihumani, karakter najdramatičnije ponovo otkriva. Ugrožavajući danas čovječanstvo u samom njegovu postojanju on nužno izaziva otpore, koji će iz dana u dan rasti do još neslućene širine i oštine. Borba koju danas ljudi počinju za zaštitu svoje okoline nije i ne može biti usmjerena protiv »tehnike«, nego za njenu društvenu kontrolu. Danas još možda nije ni jasan pravi revolucionarni smisao te borbe, ali će njega otkriti upravo otpori koji će joj se suprotstavljati. »Strah od tehnike«, lažni bjegovi od tehničke civilizacije i propovijedi o potrebi asketizma, tek su stranputice i bespuća. Danas postaje sve jasnije da s prvim ugrađivanjem različitih »korektiva« u samu industrijsku proizvodnju počinje i proces njena temeljitog mijenjanja iz snage koja stoji iznad društva u istinsku društvenu snagu. Otpori koji se već danas pružaju širenju takvih korektiva posljednja su obrana od neminovnog procesa stvarnog podruštvljenja proizvodnih snaga.

U sve oštrijem sučeljavanju s »krizom okoline« svijest suvremenog urbaniziranog čovjeka oslobađa se ne samo posljednjih samoobmana o nerazorivoj žilavosti jednog po svojim krajnjim dometima zastarjelog sistema proizvodnje, nego i apokaliptičkih prognoza mnogih kritičara toga sistema.

Spontana, još neodređena, neorganizirana pobuna, izazvana prijetnjama samom ljudskom postojanju, pretvorit će se neizbježno u najoštiju, revolucionarnu negaciju sistema, kojeg je bit iskorištavanje čovjeka i njegova svijeta bez obzira na to kakav ideološki predznak ima to iskorištavanje.

¹³ Prikazujući Marxov složen odnos prema stroju, industriji i tehnicizmu uopće, Kostas Axelos ističe da njegov pozitivizam »... si admiratif devant l'évolution des forces productives, se mue en romantisme passionné en affrontant la machine aliénante et inhumaine« (Marx penseur de la technique, Paris 1961, str. 79).

¹⁴ Vidi: J. Habermas, Technik und Wissenschaft als »Ideologie«, Frankfurt/M 1969, str. 104.